

УДК 82-1(430)"19"

В. М. Назарець,

кандидат філологічних наук, професор

(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Дем'янука)

ТОПОС МІСТА В ПОЕЗІЇ БЕРТОЛЬДА БРЕХТА

У статті досліджено урбаністичні мотиви поезії Б. Брехта, проаналізовано поетичні топоси його міських текстів, авторську оцінку концепцію міста, яка характеризується як есхатологічна, семантичні опозиції: місто – природа, місто – людина, місто – суспільство, місто – інше місто. Виявлено, що есхатологічні міські мотиви Б. Брехта цілком відповідали настановам поезики експресіонізму, з яким співвідноситься його творчість.

Місто – це невід'ємна частина, а радше сказати – органічна суть, ество сучасної цивілізації, а відтак і усіх її матеріальних та духовних проявів, у тому числі й мистецьких. Історія самого міста, звісно, випереджає у часі появу урбаністичної поезії, оскільки поезія, як і література загалом, є відгуком на такі явища людського життя, які набувають статусу суспільно-значимих, екзистенційно-ціннісних, а місто, і головне – його роль у житті людини не відразу стало таким, яким ми сприймаємо його сьогодні. Власне, саме питання: природа чи цивілізація як дилема, яка взаємовиключає амбівалентне сприйняття обох членів даної семантичної опозиції, постала лише в добу Просвітництва, але вже невдовзі, завдячуючи стрімкому розвитку матеріально-технічної складової людської цивілізації, капіталізації економічних стосунків між членами суспільства і художніми пріоритетами літератури реалізму, яка віддзеркалила усі ці драматичні колізії та зміни, місто рішуче відтісняє природу в суспільній свідомості людства і поступово стає головним героєм літератури в майже усіх її жанрово-родових видозмінах. Рішучий наступ міста на поезію відбувається дещо пізніше, ніж у прозі та драматургії. Першовідкривачами світової урбаністичної поезії вважаються американець Волт Вітмен і француз Шарль Бодлер. Третім поетом, який остаточно ствердив урбаністичну тематику в європейській поезії, став бельгійець Е. Верхарн. Попри те, що урбаністична поезія як стверджений факт існує щонайменше з другої половини XIX ст., її літературно-критичні рефлексії з'являються фактично лише через сто років. Своєрідною компенсацією за "втрачений час" став своєрідний літературознавчий бум або культ міської тематики, який розпочався близько 20-ти років назад у Росії, а згодом перекинувся в Україну і триває до сьогоднішнього дня. Щоправда, якщо в російському літературознавстві поняття "міський текст" за уживаністю навряд чи поступається таким традиційним термінам, як метафора, епітет, сюжет чи композиція, а поетична міська географія російських міст дотепер вивчається вже на рівні не столичних (які давно досліджені), а провінційних міст, то в українському літературознавстві художня урбаністика робить лише перші кроки. Втім, достатньо переконливі і масштабні: щодо вітчизняної урбаністичної прози захищена докторська дисертація Віри Григорівни Фоменко "Українська урбаністична проза XX століття: еволюція, проблематика, поезика" (2008). Становлення та розвиток вітчизняної урбаністичної поезії досліджені в кандидатській дисертації І. В. Вихор "Дискурс міста в українській поезії кінця XIX – першої половини XX століття" (2011).

Оскільки дослідження поетичної урбаністики, як доводить практика згаданих дисертаційних досліджень, вимагає звернення до дещо специфічної літературознавчої термінології, спробуємо визначитись з відповідними аксіологічними поняттями, які зазначені в назві статті. Як відомо, термін "топос" має давньогрецьке походження і в практиці риторичних вправ служить вказівкою на певні усталені, постійно повторювані, так звані "загальні місця", інакше – загальноновживані кліше думки або виразу, щось таке, що в певній сюжетній схемі або жанрі сприймається як органічний і невід'ємний елемент його семантичної логіки. Водночас, у сучасній лінгвістиці та літературознавстві термін "топос" набув і дещо іншого значення, яке приблизно (з огляду на множинність понятійних смислових контекстів вживання терміну "топос") можна означити так: просторово-предметна реалія, яка концентрує у собі певні семантично-ціннісні аспекти людського буття. Водночас, вважаємо за необхідне наголосити на близькій семантичній спорідненості терміну "топос" із загальноновживаними в урбаністичному літературознавстві поняттями "міський текст" і "дискурс міста". Як зауважує дослідниця вітчизняної поетичної урбаністики І. Вихор, дискурс міста – це "понятійна величина, похідна від поняття "міський текст". Міський текст – це своєрідний текст у тексті, сукупність знакових для образу міста його семантичних ознак, яка залишається більш або менш усталеною в більшості текстів, що репрезентують дане місто. Дискурс міста – це та мова, якою говорить міський текст, система його правил, його семантичної граматики. Інакше кажучи, дискурс міста – це специфічні, притаманні міським текстам принципи та закономірності художньої організації урбаністичної семантики та поезики, які дають змогу встановлювати та вивчати основні типологічні моделі образу міста в міських текстах української лірики" [1: 5].

Тема міста в творчості Б. Брехта багатоаспектна, і може бути досліджена не лише у його поезії, але й драматургії. Стосовно ж поетичної урбаністики Б. Брехта варто зауважити, по-перше, що Б. Брехт, попри наявність у його творчому спадку певної кількості поетичних текстів, які можуть бути ідентифіковані як

міські, не належить до когорти тих поетів, яких традиційно називають "співцями міста", по-друге, біографічні обставини практично постійного міського місцепроживання Б. Брехта, звісно, не могли не відбитись на художніх пріоритетах його світосприймання, відтак наявність у корпусі його поетичних текстів значної частини віршів, які більшою або меншою мірою можна ідентифікувати як міську поезію, також є фактом незаперечним. З іншого боку, якщо розглядати поезію Б. Брехта крізь призму традиційних літературознавчих жанрово-тематичних настанов, то серед його текстів знайдеться не так вже й багато пейзажних або суто філософських чи інтимних віршів, тобто текстів, які у тематичному відношенні чітко відмежовували б артикульований поетом текст від власне міської семантики, чи принаймні місця (а це, як правило, місто), де створювався текст, або обставин, які його мотивували (а це знову ж таки майже виключно проблеми великого міста та його мешканців).

Закономірно, що і найбільш ранні поетичні тексти Б. Брехта простежують тематичний зв'язок із містом. Більш того, сам Б. Брехт цей зв'язок акцентує:

Я, Бертольд Брехт, зачат в лесах дремучих.

Мать моя вынесла меня в города

В чреве своем. И холод лесов дремучих

Во мне останется навсегда.

Асфальтний город – мой дом...

/.../

Я надеюсь, что в пору грядущих землетрясений

От горечи не затухнет сигара моя.

Так думаю я, Бертольд Брехт, из лесов дремучих

Занесенный матерью в эти асфальтные края.

("О бедном Б. Б.") [2: 81-82].

Як відомо, серед творчих планів Б. Брехта було й створення окремого міського поетичного циклу. Вірші цього циклу були задумані Б. Брехтом як тексти для платівок, але, зрештою не були видані ані на платівках, ані у вигляді окремої книжки. І лише пізніше, в 1930 році автор оприлюднив десять віршів цього циклу, які об'єднав під назвою "З хрестоматії для міських жителів". Крім того, в різний час Б. Брехтом були написані кілька поетичних текстів, які можна назвати взірцево міськими. Це "О городах", "О бедном Б. Б.", "Померкшая слава Нью-Йорка, города-гиганта" та ін.

Міський хронотоп поезії Б. Брехта достатньо широкий. У часовому розрізі це і прадавні історичні міста: Фіви, Вавилон, Рим, і міста поетової сучасності, які, в свою чергу, чітко співвідносяться з трьома часовими проміжками: передвоєнні, міста періоду другої світової війни і післявоєнні міста. Просторова міська географія поетичної урбаністики Б. Брехта також достатньо широка: це і міста Німеччини, насамперед, Берлін та Гамбург, англійський Лондон, російська Москва, американські Нью-Йорк і Лос-Анджелес, Форт-Дональд, епізодично згадувані Париж, Прага, Варшава, Осло, Роттердам, Брюссель, міфологізовані Гамельн і Лодзь, узагальнений міський простір "від Лондона до Сінгапура", а також місто взагалі, без конкретного імені й національності, яке концентрує в собі усі ознаки міського способу життя людини і водночас усі переваги, а скоріше – вади міського способу життя.

Як міський поет Б. Брехт у своїх поетичних міських текстах, звичайно, віддзеркалює значну масу специфічних власне міських реалій, зокрема професій міських мешканців: робітників, залізничників, урядовців, політиків, митців, судців, спортсменів, учених, винахідників, шоферів, жебраків, злочинців, повій, а також предметних атрибутів, які обумовлюють специфіку міського існування: залізниця, потяг, мости, міський транспорт, літак, телефон, радіозв'язок, кінематограф, фабричні цехи, новобудови, метро, театр, магазини, гроші, жувальна гумка тощо.

Звісно, будь-який поет міста цікавить читача і дослідника, насамперед, не тими атрибутами урбаністичної цивілізації, які змальовуються у його поетичних текстах, а тим концептуальним, ідейним та емоційним модусом, який визначає його ставлення до описуваного ним міста та реалій життя його мешканців.

Авторська концепція міста загалом, яка семантично організує предметно-образну даність зображуваного ним міського простору під кутом зору певних аксіологічно-оцінних настанов, спирається на дві аксіологічні парадигми, які, за визначенням І. Вихор, умовно можна назвати "утопічною і есхатологічною". Кожна з них містить узагальнену оцінку міста й породжує відповідну модель його семантичної символіко-міфологічної інтерпретації.

Утопічна модель символіко-міфологічної інтерпретації міського поетичного топосу розглядає місто як своєрідне осереддя та тріумф цивілізації і культури, як запоруку розвитку цивілізації, як модель простору, в якому закладаються основи нового людського буття, найбільш сприятливого для всебічного розвитку людської особистості й суспільства загалом.

Есхатологічна модель символіко-міфологічної інтерпретації міського поетичного топосу оцінює місто як головний чинник занепаду культури і цивілізації, порушення гармонії між людиною та природою, людиною та культурою. "Місто, що постає в аксіологічних межах есхатологічної моделі – це місто

напередодні загибелі, місто, просякнуте катастрофічними очікуваннями та песимістичними настроями, простір, у якому руйнуються онтологічні основи буття" [1: 14].

Семантично-оцінна модель міста в поезії Б. Брехта безумовно належить до есхатологічного типу, що, наприклад, переконливо доводять його "програми" міські тексти:

Под ними текут нечистоты.

Внутри – ничего, а над ними клубятся дымы.

Мы были внутри. Мы там заполняли пустоты.

Мы быстро исчезли. Исчезнет и город, как мы.

("О городах") [2: 60].

Міська есхатологія Б. Брехта органічно вписується, з одного боку, в загострено-хворобливі очікування близької катастрофи, викликані економічними негараздами, стрімким наступом матеріально-технічної цивілізації і, навпаки, девальвацією традиційних духовних цінностей, посиленням загрози фашизму та нової війни. З іншого боку, есхатологічні міські мотиви Б. Брехта цілком відповідали й настановам поетики експресіонізму, з яким співвідноситься його творчість.

Есхатологічна модель міста в поезії Б. Брехта реалізується в межах кількох семантичних опозицій, які умовно можна охарактеризувати так:

1. Місто в конфлікті з природою. Для даної семантичної опозиції притаманне протиставлення міського та природного способу життя. Конфлікт природного та міського можна спостерігати в таких поезіях Б.Брехта, як "Песня железнодорожников из Форт-Дональда" або "О бедном Б. Б."

2. Місто у конфлікті з людиною. Дана семантична опозиція в міській поезії Б. Брехта представлена найбільшою кількістю віршів: "О городах", "Не оставляй следов", "О пятом колесе", "Об опасности ни слова!..", "Оставьте все ваши мечты", "Четыре предложения человеку с разных сторон в разное время", "Мне часто снится ночами...", "Обращение к властям", "Чем жив человек", "Ночлег", "Померкшая слава, Нью-Йорка, города-гиганта", "Размышления девушки из ревю во время стриптиза", "Размышляя про ад", "Дела в этом городе таковы...", "Выложи товар". Конфлікт міста й людини в поезії Б. Брехта призводить до тотального матеріального пригнічення і духовного спустошення останньої. Міська людина втрачає свою духовну ідентичність, обертається на сіру і безлику істоту, зливається з таким же сірим натовпом "разовых людей, пришедших из ниоткуда, едущих в никуда" ("Размышляя про ад") [2: 239].

Міста порівнюються у Б. Брехта з пеклом, в якому ще за життя покарані живі мерці ведуть жалюгідне існування. Міра відчуженості людини в місті така, що у ліричного героя, міського мешканця виникає ілюзія, що не він, а хтось інший зайняв його місце у його ж власному будинку:

Мои ближайшие родственники

Отчужденно глядят на меня.

Жена, с которой я спал семь лет,

Вежливо раскланивается со мной в прихожей

И проходит с улыбкой

Мимо.

/.../

Белье, висящее на дворе

Для просушки, – мое белье, я узнаю его

Точно. Вглядевшись пристальней, вижу,

Разумеется,

Швы и заплатки.

Кажется,

Будто меня раздели. Другой

Кто-то живет здесь и даже

В собственном моем

Белье.

("Мне часто снится ночами...")

[2: 87-88].

3. Місто у конфлікті із суспільством. Дана семантична опозиція має на увазі певні суперечності, які з'являються між більш або менш усталеними суспільними історичними традиціями та нововведеннями, що характеризують розвиток міста. У міській поезії Б. Брехта ці суперечності головною мірою пов'язані із відображенням тих змін у житті міста, які спричиняє зростання фашизму ("Когда фашизм набирал силу", "Медея из Лодзи", "Сообщение из Германии", "Служебный поезд", "Ужасы режима", "Запрещение театральной критики" та ін.

4. Місто у конфлікті з іншим містом. Протиставлення різних міст у міській поезії Б. Брехта не виражене яскраво і простежується швидше на рівні інтуїтивно домислюваного ідеологічного контексту. Так, коли у вірші "Московский рабочий класс принимает великий метрополитен 27 апреля 1935 года" або у вірші "Великий Октябрь" пафосно змальовуються новобудови Москви, святковий настрій, який панує

на її вулицях, підкреслена гармонія між власне містом та її мешканцями, то стає зрозумілим, що, крім всього іншого, дані твори містять і відчутну полемічну спрямованість, яка протиставляє соціалістичне і капіталістичне місто й особливо місто, в якому переміг фашизм. У контексті подібного протиставлення сприймаються й післявоєнні міські твори Б. Брехта "Песня стройки", "Когда наши города стали мусором", "Моим согражданам", в яких поет закликає до відбудови "померлих міст", вбачаючи у їх відродженні запоруку світлого майбуття своєї звільненої від фашизму батьківщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихор І. В. Дискурс міста в українській поезії кінця XIX – першої половини XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 "Теорія літератури" / Інна Василівна Вихор ; ТИПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – 20 с.
2. Брехт Б. Стихотворения. Рассказы. Пьесы / Б. Брехт // Библиотека всемирной литературы. Серия третья. – М. : Художественная литература, 1972. – Том 139. – 816 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Vykhor I. V. Dyskurs міста v ukrains'kii poezii kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia [The Discourse of City in the Ukrainian Poetry at the end of the XIX – the First Half of the XX Centuries] / avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.01.06 "Teoriiia literatury" / Inna Vasylivna Vykhor ; TYPU im. V. Gnatiuka. – Ternopil', 2011. – 20 s.
2. Brecht B. Stikhotvoreniiia. Rasskazy. P'esy [Poems. Novels. Plays] / B. Brecht // Biblioteka vsemirnoi literatury. Sriia tret'ia [Library of Foreign literature. The Third Series]. – M. : Khudozhestvennaia literatura, 1972. – 816 s.

Матеріал надійшов до редакції 15.05. 2013 р.

Назарець В. М. Топос города в поэзии Бертольда Брехта.

В статье исследуются урбанистические мотивы поэзии Б. Брехта, анализируются поэтические топосы его городских текстов, авторская оценочная концепция города, которая квалифицируется как эсхатологическая, семантические оппозиции: город – природа, город – человек, город – общество, город – другой город. Выявлено, что эсхатологические городские мотивы Б. Брехта полностью отвечали наставлениям поэтики экспрессионизма, с которым соотносится его творчество.

Nazarets' V. M. Topos of the City in the Poetry by Bertolt Brecht.

The article deals with the urbanistic motives in the poetry by B. Brecht, poetic toposes of his urban texts, author's evaluating concepts of the city, that is characterized as the eschatological and the semantic opposites such as: city-nature, city-human, city-society, city-another city. It is found out that eschatological urban motives by B. Brecht correspond totally to the regulations of the expressionistic poetry, with which his creative works are associated.